

دلنوشته‌های کاتبان (۲)

حسین وثیقی *

چکیده

کاتبان نسخه‌های خطی گاهی در پایان نسخه‌های خطی که کتابت می‌کردند نوشته‌هایی به نظم یا نثر، به زبان فارسی یا عربی می‌نوشتند. این دلنوشته‌ها مضامین مختلف داشت، مثلاً: مناجات با خداوند متعال، درخواست دعا از خوانندگان آن کتاب، مدح و تمجید از کتاب مربوط، پندها و نکات اخلاقی، ماده تاریخ کتابت، شکر الهی برای اتمام کتابت. نگارنده چهارده مورد اشعار عربی، شانزده مورد اشعار فارسی و یک مورد نثر مسجع عربی از نسخه‌های خطی مختلف آورده است.

کلیدواژه‌ها

نسخه‌های خطی - کتابت: کاتبان - دلنوشته‌ها؛ دلنوشته‌های کاتبان - شعر عربی و فارسی.

در شماره (۸۸) مجله گرامی میراث شهاب، تعدادی از اشعار فارسی و عربی را که در انجامه کاتبان و آخر نسخه‌های خطی ثبت شده گزارش کردیم. اینک بهره دوم از این گونه اشعار عربی و فارسی به ارباب دانش و بینش تقدیم می‌شود. از دوست گرامی و دانشمند آقای ابوالفضل حافظیان بابلی که برخی موارد را تذکر دادند سپاسگزارم.

* پژوهشگر حوزوی، صاحب موسوعة ذخائر الحرمین الشریفین درباره تاریخ و میراث علمی تشیع در مکه و مدینه، که تاکنون ۱۱ جلد آن منتشر شده است.

اشعار عربی

۱. در نسخه خطی ۱۸۸ مدرسه نواب مشهد که حاوی اجوبه المسائل المهنائیه و رسائل دیگر است (در فریم ۱۵۱) چنین آمده است:

غریبٌ فقیرٌ طالبٌ حاجَةٌ
 فیا ربِّ کُنْ عوناً لِكُلِّ ضَعیفٍ

۲. در آخر نسخه خطی ۹۲۷۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی که حاوی اجوبه المسائل المهنائیه است، چنین آمده است:

أیا قارئاً خَطِّي سَلِ اللّهُ رَحْمَةً
 لِكاتِبِهِ المَدْفُونِ تَحْتَ الجَنادِلِ

۳. در آخر کتاب الخلاف شیخ طوسی نسخه خطی ۱۰۶ در کتابخانه امامزاده محمد هلال آران؛ و نیز در آخر التفسیر الوسیط واحدی نیشابوری در کتابخانه مجلس به شماره (۲/۲۷۶۸) چنین آمده است:

سَتَبْقَى خُطُوطِي فِي الدفاتِرِ بُرْهَةً
 وَأَنْمُلْتِي تَحْتَ التُّرابِ رَمِيمٌ

۴. در آخر الصحيفة السجادية، با تاریخ کتابت ۹۹۳ ق، و به خط علی بن محمد بن أحمد بن ابراهیم العنبری، چنین آمده است:

یا داعِياً فِيها سَأَلْتُكَ بِالْعَظِيمِ
 تَدْعُو لَهٗ بِالْعَفْوِ مِنْ مَوْلَى كَرِيمِ
 وَتَمَّها كاتِبُها فِي كَرْبلاءِ
 بِرَسْمِ نَسْلِ المُصْطَفَى النَّبَأِ العَظِيمِ

۵. در آخر مخطوطه ۲۶۸۸ کتابخانه عاطف افندی ترکیه که حاوی الإقناع مطرزی، با تاریخ کتابت سال ۷۱۱ ق است، چنین آمده است:

بِحَمْدِ اللّهِ قَدْ تَمَّ الْكِتابُ
 وطابَ النَّفسُ كاتِبُهُ المُثابُ [؟]

سَيِّئِي بَعْدَهُ دَهْرًا طَوِيلًا
وَيَبْلَى عَظْمَ سَاعِدِهِ التُّرَابُ

وأيضاً:

وَكَمْ مِنْ كِتَابٍ نَمَّقْتَهُ بَنَانِي
سَيِّئِي، وَإِنِّي بَعْدَ ذَلِكَ فَانِي
إِذَا مَا كَسَانِي اللَّهُ حُلَّةَ رَحْمَةٍ
وَمَغْفِرَةٍ تَمْحُو الذُّنُوبَ كَفَانِي

۶. در آخر نسخه خطی شماره (۱۷) کتابخانه مسجد گوهرشاد که حاوی عقائد المتقین

است، کاتب چنین نوشته است:

الْخَطُّ بَاقٍ، وَالْعُمُرُ فَانِي
الْعَبْدُ عَاصٍ، وَالرَّبُّ عَافِي

۷. بر روی نسخه عکسی شماره (۷۷۸) کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی که حاوی

نسخه‌ای کهن از کتاب تاریخ اربل تألیف ابن المستوفی است، به خطی مغایر با خط اصل

نسخه، چنین نوشته شده است:

يَا قَارِيًّا كِتَابِي
أَبْكِي عَلَيَّ شَبَابِي
بِالْأُمْسِ كُنْتُ مِثْلَكَ
صَبَحْتُ فِي التُّرَابِ

۸. در آخر نسخه خطی مشرق الشمسين تألیف شیخ بهائی موجود در کتابخانه آیت الله

مرعشی نجفی به شماره (۲۲۲) که به خط احمد بن محمد الخاتونی، و با تاریخ ۱۴ ربیع

الأول سال ۱۰۲۹ ق است، این گونه آمده است:

رَحِمَ اللَّهُ مَنْ قَرَأَ خَطَّ كَفِّي
وَدَعَا لِي بِالْعَفْوِ فِي يَوْمِ حَتْفِي
نَفْسِي إِنْ يَكُونُ عَبْدًا مُطِيعًا
يَسْتَجِيبُ الْإِلَهَ مِنْهُ فَيَعْفِي

۹. کتاب نصایح الملوك و آداب السلوك اثر شيخ ابوالحسن الشريف بن محمد طاهر فتونی عاملی اصفهانی (د ۱۱۳۸ ق)، ترجمه و شرح فارسی عهدنامه مالک اشتر است، نسخه ای از آن در کتابخانه دانشکده حقوق دانشگاه تهران با شماره (۱۵۱/۱)، فهرست ص ۲۱۸) به خط سید محمد باقر شهیر به سید هادی تفرشی، و با تاریخ فراغت روز دوشنبه، چهارم شوال از سال ۱۲۷۷ ق نگهداری می شود، در انتهای نسخه چنین آمده است:^۱

يَلُوحُ الْخَطُّ فِي الْقِرْطَاسِ دَهْرًا
وَكَاثِبُهُ رَمِيمٌ فِي التُّرَابِ
خَرَجْتُ مِنَ التُّرَابِ بِغَيْرِ ذَنْبٍ
رَجَعْتُ إِلَى التُّرَابِ مَعَ الذُّنُوبِ

۱۰. در آخر نسخه نهج البلاغه که تاریخ کتابت آن ۱۵ شعبان ۵۳۸ ق و به خط علی بن ابی القاسم بن علی است و سابقاً در کتابخانه ابو الکلام آزاد بوده، و اکنون در دانشگاه علیگره هند نگهداری می شود، به کاتب چنین نگاشته است:

[...] وَالْمَكْتُوبُ يَنْتَقِي
زَمَانًا وَإِنْ فَنِيَتْ يَدَاهُ
فَلَا تَكْتُبُ بِخَطِّكَ غَيْرَ شَيْءٍ
يَسْرُكَ فِي الْقِيَامَةِ أَنْ تَرَاهُ

و در العقد الفريد چاپ دار الكتاب العربي بيروت، ج ۲ ص ۲۰۸ چنین آمده است:

وَمَا مِنْ كَاتِبٍ إِلَّا سَتَبَقَى
كِتَابَتَهُ وَإِنْ فَنِيَتْ يَدَاهُ
فَلَا تَكْتُبُ بِكَفِّكَ غَيْرَ شَيْءٍ
يَسْرُكَ فِي الْقِيَامَةِ أَنْ تَرَاهُ

۱۱. در آخر مخطوطه ای از الرسالة الجعفرية محقق کرکی که در مكتبة الجوادين وابسته به حرم کاظمین علیهما السلام نگهداری می شود، چنین آمده:

۱ البته بیت اول در نسخه های مختلف آمده، لیکن بیت دوم را تاکنون فقط در پایان این نسخه دیده ام.

کتابٌ فِيهِ ما فِيهِ
لَطِيفٌ فِي مَعَانِيهِ
فَمَنْ لَمْ يَرِضْ ما فِيهِ
فَبُولُ الْكَلْبِ فِي فـ[...]-هِ

۱۲. در آخر نسخه عکسی ۱۱۹۹ در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی که حاوی بستان الفقیه تألیف ابوليث نصر بن محمد سمرقندی، با تاریخ ۷۹۵ ق است، چنین آمده است:

تَمَّ الْكِتَابُ وَرَبُّنَا مَحْمُودٌ
وَلَهُ الْمَكَارِمُ وَالْعُلَى وَالْجُودُ
الْمَرْءُ بِالْعِلْمِ فِي الدَّارَيْنِ مُسْعُودٌ
وَالْخُلْدُ فِي الْجَنَّةِ الْفَرْدُوسِ مَوْعُودٌ
الْعِلْمُ عِزٌّ وَأَهْلُ الْعِلْمِ مُحْتَرَمٌ
وَالْجَهْلُ ذُلٌّ وَأَهْلُ الْجَهْلِ مَطْرُودٌ

۱۳. در آخر نسخه ای کهن از کتاب احکام النساء تألیف شیخ مفید، در مجموعه خطی شماره (۲۴۳) در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، علم الهدی الحسنی الحسینی الرازی به تاریخ ۵ جمادی الاول سال ۹۰۷ ق چنین نوشته است:

يا نائماً عن حركاتِ الفلكِ
أيقظك اللهُ فما أغفلكِ
ما لكِ للغيرِ إذا صننته
فكلُّ ما أنفقتَ فهو لكِ

۱۴. در پایان إرشاد الأذهان علامه حلی، نسخه شماره (۶۳۳۸) در مرکز إحياء میراث اسلامی قم، به خط محمد علی بن میرحاجی حسین بیابانکی، با تاریخ پنجشنبه ۱۱ ذی القعدة سال ۱۰۷۷ ق چنین نوشته شده است:

الخطُّ يَبْقَى زَماناً بَعْدَ كاتِبِهِ
وَيَدْرُسُ عَظْمُ كاتِبِهِ فِي التُّرابِ

اشعار فارسی

۱۵. در آخر نسخه خطی شماره (۲۳۲) کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی که حاوی فتح العزیز تألیف رافعی قزوینی شافعی، و به خط حسین بن علی بابا بن محمد شیرازی، و به تاریخ اواخر ربیع الأول سال ۷۰۶ ق است، این دو بیت آمده:

روزی که نه ساکن و نه شیون ماند
نه دست و قلم، نه روح در تن ماند
با خاطر دوستان دهد یاد مرا
خطی که به یادگار از من ماند

۱۶. در آخر نسخه خطی شماره (۲۸۰) در کتابخانه آیت الله نجفی مرعشی که حاوی روضة الأحباب دشتکی و با تاریخ اواخر رجب سال ۹۹۴ هـ ق و به خط حسین بن محمد انصاری هروی است، چنین آمده:

فردا که هر کسی به شفيعی زنند دست
دست منست و دامن اولاد مصطفی

۱۷. در آخر نسخه خطی شماره (۳۳) از کتابخانه مسجد گوهرشاد، که حاوی ریاض الأخران فی شرح رزایا أمناء الدیان است و در سال ۱۲۰۵ ق کتابت شده، کاتب چنین نوشته است:

گر بر هم زده بینی خط من عیب مکن
که مرا گردش ایام به هم بر زده است

۱۸. در آخر نسخه خطی شماره (۷۵۹) از کتابخانه مسجد گوهرشاد مشهد مقدس، که حاوی تنویر المطالع است چنین نوشته است:

خط بر ورق دهر بماند صد سال
بیچاره نویسنده که بر خاک رود

۱۹. در آخر نسخه‌ای از قرن ۱۳ ق که حاوی شواهد سیوطی اردبیلی، و در مکتبه آیه الله مرعشی نجفی است، چنین آمده است:

دلم گرفته به حدّی که میل باغ ندارم
به قدر آنکه گُلی بو کنم، دماغ ندارم

۲۰. ابیات زیر اثر طبع ملا صدرالدین خواجه، به عنوان تاریخ طبع قرآن مجید که در سال ۱۳۲۷ ق در سمرقند انجام شده، و نسخه‌ای از آن در گنجینه قرآن‌های چاپی آستانه مقدّسه حضرت معصومه علیها السلام به شماره (۹۹) نگهداری می‌شود، آمده است:

شکر لَیْلَه که مَلّت اسلام
باز در قصر علم بانی شد
بهر نشر علوم از هر کس
بذل مالّی جهد جانی شد
به سمرقند طبع بارِ نُخست
نظم قرآن چنانکه دانی شد
باز شد طبع چون ز لطف إله
یارمندی و مهربانی شد
گر چه کاتب یکی است، هر کس گفت:
بهترین نقش نقش ثانی شد
حُسن خطّش بدان مثابه رسید
که توان گفت لعل کانی شد
بهر تاریخ طبع (عینی) گفت:
«بسمرقند چاپ ثانی شد» (۱۳۲۷)

۲۱. در آخر قرآنی خطّی که در تاریخ ۱۰ صفر سال ۱۳۳۶ ق، محمد مهدی بن محمد تقی اصفهانی از کتابت آن فراغت یافته، چنین نوشته است:

إِنَّ آثَارَنَا تَدُلُّ عَلَيْنَا
فَانظُرُوا بَعْدَنَا إِلَى الْآثَارِ
رحمت حق بذات با شرفش
که نماید برایم استغفار

البته بیت اول آن مشهور و معروف است و در موارد و مواضع گوناگون نوشته می شده است.
۲۲. در آخر رقعات امان الله حسینی در کتابخانه دار المصنّفین علامه شبلی نعمانی،
در اعظم گره هند، با شماره ردیف (۴۶۹)، به شماره نسخه (۸۰۰/۴۹۳/۲۷)، شماره ثبت
(۳۱۳۲۶)، به خط لعل خان بن فتح خان، در سال ۱۲۴۵ ق چنین آمده است:

الهی بیامرز این هر سه را
مصنّف، نویسنده، خواننده را

۲۳. در آخر مصابیح القلوب شیعی سبزواری در کتابخانه مرکزی تبریز (به شماره ردیف
۱۲۸۰ و شماره دفتر ۳۱۹۷) به خط حیدر بن عبدالحمید قاینی در تاریخ ۹۶۱ ق چنین آمده
است:

روزی که ز من به جز خراش قلمی
بر صفحه ایام نمائد رقمی
این بس که کند یاد من نامه سیاه
روزی به دعای خیر صاحب کرمی

۲۴. در آخر نسخه ۹۹ از بنیاد فارس شناسی که بعداً به مرکز اسناد و کتابخانه ملی شیراز
منتقل گشته و حاوی نجوم الفرقان فی الکشف عن آیات القرآن، تألیف میرزا مصطفی افغان
بن محمد سعید کاسی است و در سنه ۱۲۵۷ ق توسط عبدالباقی بن آخوند ملا محمد باقر
کتابت شده، اینطور نوشته شده است:

گر خط مشوش است و پریشان چو زلف
بار عیش مکن که در شب هجران نوشته ام

۲۵. در آخر مصباح السالکین تألیف ابن میثم بحرانی نسخه شماره (۴) بنیاد فارس
شناسی، که به کتابخانه و مرکز اسناد ملی شیراز منتقل شده، این سه بیت آمده است:

۱ فهرست نسخه‌های کتابخانه مرکزی تبریز، تألیف: میر ودود سید یونسی، ویرایش هادی هاشمیان،
تبریز، انتشارات ستوده، ۱۳۹۳ ش، ج ۲، ص ۱۲۵۵.
۲ فهرست نسخه‌های خطی بنیاد فارس شناسی، تألیف: محمد برکت، شیراز، بنیاد فارس شناسی،
۱۳۸۴ ش، ص ۱۳۳ - ۱۳۲.

بماند این کتاب ایام بسیار
ز ما هر ذره خاک افتاده جانی
غرض نقشی است کز ما باز ماند
که هستی را نمی‌بینم بقائی
مگر صاحب‌دلی روزی به رحمت
کند بر حال این مسکین دعائی

دو بیت اخیر با اندکی تغییر، در نوشته‌ها و به مناسبت‌های مختلف متداول و مشهور است، اما به ضمیمه بیت اول و به این صورت در جای دیگر ندیده‌ام. یادآوری می‌شود این نسخه را محمد بن صفی بن نعمه الله حسینی بهبهانی در سنه ۹۹۰ ق کتابت کرده است.^۱ در کتاب علمای گمنام، تألیف حاج آقا مجتبی محمدی عراقی، چاپ اول ۱۳۷۸ ش، ص ۱۰۰ در معرفی نسخه‌ای از آداب المتعلمین که در سال ۱۲۷۱ ق کتابت شده، دو بیت اول از سه بیت مذکور را آورده، و مصراع اول را اینطور نقل کرده: «بماند سال‌ها این نظم و ترتیب».

۲۶. در پایان إرشاد الأذهان علامه حلّی، که با شماره (۶۳۳۸) در مرکز احیاء میراث اسلامی قم نگهداری می‌شود، به خط محمد علی بن میر حاجی حسین بیابانکی، و با تاریخ پنجشنبه ۱۱ ذی القعدة سال ۱۰۷۷ ق است، چنین آمده است:
به یادگار نوشتم خطی که ایامی
به این بهانه عزیزان کنند از ما یاد

۲۷. در آخر أحكام النساء تألیف شیخ مفید، نسخه خطی کهن در مجموعه شماره (۲۴۳) در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، علم الهدی الحسنی الحسینی الرازی به تاریخ ۵ جمادی الأول سال ۹۰۷ چنین نوشته است:
شب بر آمد تا به کی اندیشه ماهی کنیم
صبح سر زد يك زمان استغفر اللّهی کنیم

۱ همان، ص ۱۴-۱۷.

جواب لکاتبه:

زاهدا کم گو بیا ذکر سحرگاهی کنیم
رو که می‌سوزی اگر از درد دل آهی کنیم

۲۸. در پایان نسخه خطی شماره (۱/۱۳۲۶۳) کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی که حاوی
مثنوی معنوی است، چنین آمده است:

آغاز مقابله به انجام رسید
جان را چه خرابها [؟] کزین جام رسید
پیش از اجل ای صدر أجل شرح ازل
المنّة لله که به اتمام رسید

۲۹. در آخر بحر اللالی، ج ۴، که با شماره (۶) در بنیاد فارس شناسی شیراز نگهداری
می‌شود، مؤلف آن حاج علی اکبر نواب شیرازی (وفات ۱۲۶۳ ق) چنین نوشته:

خداوند محمود را حمد بی حد
که از فضلش این نامه آمد مجلد
مرا راه بنمای سوی هدایت
نگه دارم از مکر ابلیس مرتد
بود تا که خوانند طفلان به مکتب
ز بعد حروف الف بی تی ابجد
زبانم به ذکر تو پیوسته گویا
به غیر از رضایت رهم باد مند

مصراع آخر هموار نیست.

۳۰. کاتب نسخه بالا محمّد بن ملا علی اکبر، در تاریخ ۱۷ شوال سال ۱۲۶۰ ق چنین

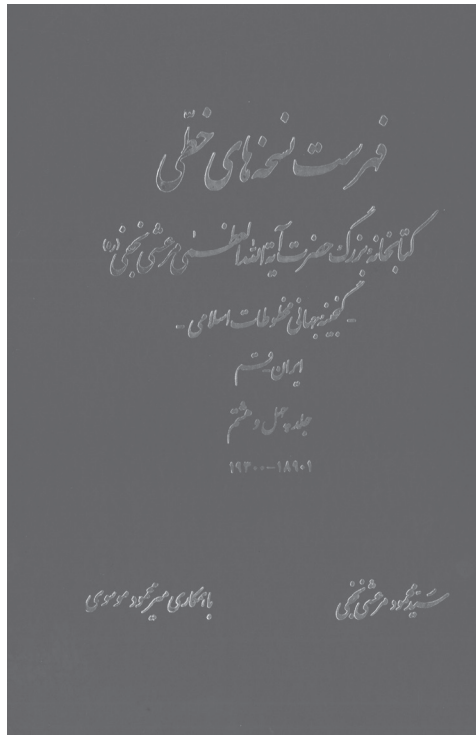
گوید:

بعون قادر وهّاب و همّت نواب
هزار شکر که شد ختم این خجسته کتاب
محیط دانش و افضال حضرت بسمل

که هست پیش روی او محیط محض سراب
 سحاب همت دریا نوال بیضا رای
 بهشت خُلق ملک سیرت سپهر جناب
 بمن که ریزه خور سفره عطای ویم
 بکار نامه نگاری از او رسید خطاب
 بحکم محکم او سر نهادمی چابک
 بامر نافذ او بستمی میان بشتاب
 نخست خامه شوریده کرد آن را ثبت
 از آن سپس که مؤلف نمود ختم کتاب
 امیدوار ز خوانندگان بود همه آنک
 کنند یاد چو بسمل ورا بخیر و ثواب

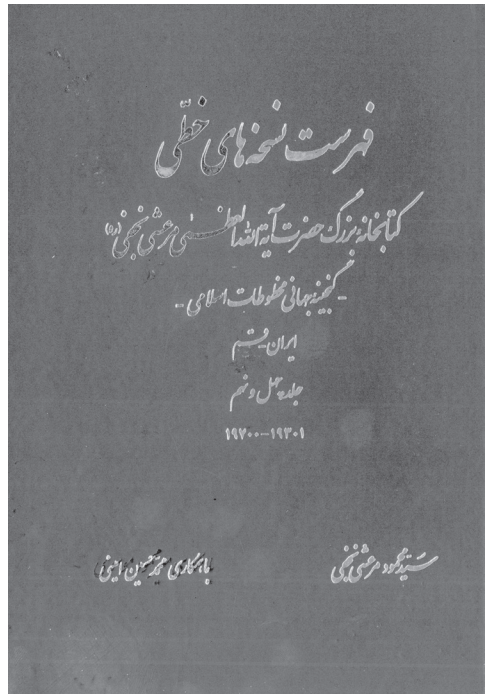
۳۱. در پایان این مقال، يك متن منشور تقدیم می‌شود که در پایان نسخه خطی روضه الأبرار که ترجمه فارسی نهج البلاغه است و در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره (۲۳۹) فیروز) نگهداری می‌شود، کاتب عبدالرشید بن نورالدین شوشتری است که به تاریخ جمعه ۲۵ ذی القعدة سال ۱۰۷۴ ق آن را نگاشته است:
 آخر الأجزاء وبه تَمَّتْ، وَالْعَطِيَّةُ عَمَّتْ، وَالْحِكْمَةُ الْخَفِيَّةُ نَمَّتْ، وَعَظَمَتْهُ تَعَالَى جَلَّتْ،
 وَالْأَلْسُنُ عَنِ الْوُصْفِ كَلَّتْ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدِ.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ
 آیت الله العظمی مرتضی نجفی - جلد ۴۹

منتشر شد:

منتشر شد:
 فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ
 آیت الله العظمی مرتضی نجفی - جلد ۴۹